

SELÇUKLU DEVLET
ANLAYIŞININ FARSLAŞMASINA
(İRANİLEŞMESİNE) VEZİR
NİZÂMÜ'L-MÜLK'ÜN
SİYÂSET-NÂME
(SİYERÜ'L-MÜLÛK) ADLI
ESERİNİN ETKİSİ

YRD. DOÇ. DR. KEMAL TAŞCI*

Türk ve Türk-İslam Devletlerinde Siyâset-Nâme Geleneği

Selçuklular, Oğuzların Üç-Ok kolunun sol kısmı olan iç-oğuzların Kınık boyuna mensuplardır. X. Asrın ortalarından önce Aral Gölü'nün kuzey bölgelerinde hâkim olan Oğuz Yabgu Devletinin askerî sorumluluğunu üstlenmiş bulunmaktaydılar. Kınık boyunun begi Temür-Yalığ (Demir Yaylı) Dukak'ın ölümünden sonra ordu komutanlığı görevi onun oğlu sübaşı Selçuk'a tevarüs etti. Selçuk Beg'in Oğuz Yabgu'suna, Yabgu'nun da Selçuk Beg'in boyu olan Kınık boyuna menfi tutumundan dolayı yabgu ile sübaşının arası açılmıştı. Akabinde sübaşı Selçuk'un kurultayda teşrifat kurallarına itibar etmemesi nedeniyle gerginliğin daha fazla artması ile beraber sübaşı Selçuk, yabgu ve muhaliflerinin baskısından çekinerek Kınık boyunu yanına alarak o zamanda Müslümanlar ile Şamanî Türklerin sınır bölgesinde ve İslam hâkimiyetinde olan Cend şehrine iltica etti.

Selçuklular, Seyhun Nehrinin kenarında olan bu bölgede İslamiyet'i kabul ettikten sonra bölgeye hâkim olan Sâmânoğulları devletinin sultanından kendilerine İslamiyeti öğretecek din adamlarının gönderilmesini istediklerinde Farslaşmalarının (İranileşmelerinin) ilk adımları atıldı.¹

* Erzincan Üniversitesi, Fen - Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

**Selçuklular,
Seyhun Nehrinin
kenarında olan
bu bölgede
İslamiyet'i
kabul ettikten
sonra bölgeye
hâkim olan
Sâmânoğulları
devletinin
sultanından
kendilerine
İslamiyeti
öğretecek din
adamlarının
gönderilmesini
istediklerinde
Farslaşmalarının
(İranîleşmeleri-
nin) ilk adımları
atıldı.**

Sâmânoğlu hükümdarının Selçuklular'a dinî meseleleri öğretmek için görevlendirmiş olduğu din adamları onların İslamiyet'i ve Fars kültürünü tanımalarına sebep oldu. İnsanoğlunun fitratı gereği din değiştirme hadiselerinde umumiyetle yeni dinin tam olarak benimsenmemesi ve eski kültür unsurlarının da tam olarak unutulmasına bir de yeni dinin öğreten unsurun kültür ürünlerinin ithal edilmesiyle beraber ortaya yeni bir din anlayışı çıkmaktadır. Bu cümleden olarak Selçukluların İslam dinini Fars (İran) asıllı din adamlarından öğrenmelerinden dolayı doğal olarak Fars kültür dairesi içerisine girmeleri kaçınılmaz oldu. Dinî yöndeki Farslaştırmayı (İranîleşmeyi) Selçuklu devletinin Nesa (1036) ve Serahs (1038) savaşlarından sonra Nişabur'da tesis edilmesini bu bölgelerin daha önceki hâkimi olan Gazneliler (Yeminîler) Devletinin Fars (İran) asıllı devlet adamlarının Selçuklu Devleti hizmetine girmeleri takip etti.

Horasan bölgesinin Selçuklular'a ait olduğunu ispatlayan Dandanakan (1040) savaşından sonra Selçuklular kurmuş oldukları devletlerini en önemli tehdit olan Gazneliler'den kurtarınca onlara hizmet eden Fars (İran) asıllı devlet adamlarının Selçuklular'a iltica etmeleri hız kazandı. Selçuklularının mezkûr savaşlar öncesinde göçebe yaşam tarzına sahip olmaları ve devlet yönetimi bakımından tecrübesiz olmaları

nedeniyle Selçuklu tarafına geçen devlet adamlarının önemli görevlere getirilmeye başlandı. Bu durum Selçuklu Devletinin bürokratik yapısının oluşmasını sağladı. Özellikle önce Nişabur'da daha sonra da devlet merkezinin nakl edildiği Rey şehrinde devletin idare edilmesi için gerekli olan divan teşkilatı oluşturuldu. Bu durum Selçuklu devletinin Farslaşmasının (İranîleşmesinin) nizamîleşmesine neden oldu.

Nizâmü'l-Mülk, önce sultan Alparslan'ın Merv'deki meliklik dönemi veziri iken onun Selçuklu sultanı olmasıyla beraber vezir Amîdü'l-Mülk Kündürî'nin azledilmesinden sonra vezirlik makamını elde etti. Selçuklu Devletinin Fars (İran) kültür dairesine girmesi bu hadiseden sonra daha da hızlanmaya başladı. Nizâmü'l-Mülk'ün önce sultan Alp Arslan'a akabinde sultan Melikşâh'a takriben 30 yıl

vezirlik yapması devletin bütün kurumlarını elinde bulundurmasına ve istediği gibi şekillendirmesine neden oldu. Sultan Melikşâh'ın saltanatının son yıllarına doğru kaleme almış olduğu Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk) adlı eserinde Türk-İslam devlet teşkilatına etki eden tavsiyeler vererek hükümdarlık hakkında Selçuklu sultanına bazı uyarılarda bulundu. Uzun yıllar yapmış olduğu görev, onun eserinin Selçuklu idarecileri için çok önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

Türk kültüründe siyâset-nâme geleneği Orhun Abideleri'ne kadar temellendirilebilir. Orhun Abideleri olarak tesmiye ettiğimiz Kül Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarında İkinci Göktürk/Köktürk (Kutluk) Devletinin kağanlarına ve devlet adamlarına bazı önemli tavsiyeler yer almaktadır. İlk Göktürk Devletinin yıkılması ve fetret devrinin yaşanmasına sebep olan mevzulardan dolayı gelecekteki kağanlara ve devlet adamlarına bir takım tavsiye ve öğüt vermeyi verilmektedir. Yazıtlarda Göktürk hükümdar ve devlet adamları özellikle Türk Milletinin ve kültürünün kadim düşmanı olan Çin'e karşı tutumunun nasıl olması gerektiğini belirlemeye çalıştılar. Bu nedenle eski Türk yazıtlarından Orhun Abideleri Türk kültür tarihinin ilk siyâset-nâmeleridirler. Orhun Abideleri'nde hükümdarlar, Türk Milletinin Çin kültür dairesine girmemeleri için Türk idarecilerini uyarmaktadırlar. Çin'e yakın yerlerde yaşamanın bile yavaş yavaş Türk Millerinin esareti ile sonuçlanacağı misallerle anlatılarak bundan sonra Türk Milletinin nasıl davranması gerektiği belirlenerek siyasetine yön verilmiştir.²

Eski Türk yazıtları, özellikle Orhun Abideleri öz kültüre sahip çıkma fikrini öne sürmesine rağmen Türklerin İslam dinini benimsemesi ile beraber Türk siyaset meseleleri İslamî kimlik kazanmaya başladı. Din ve dolayısıyla kültür değişen bir milletin hem yeni dinini tam olarak benimsemesi hem de eski dinini veya kültürünü unutmaması bir gerçektir.

Mülk'ün önce sultan Alp Arslan'a akabinde sultan Melikşâh'a takriben 30 yıl vezirlik yapması devletin bütün kurumlarını elinde bulundurmasına ve istediği gibi şekillendirmesine neden oldu. Sultan Melikşâh'ın saltanatının son yıllarına doğru kaleme almış olduğu Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk) adlı eserinde Türk-İslam devlet teşkilatına etki eden tavsiyeler vererek hükümdarlık hakkında Selçuklu sultanına bazı uyarılarda bulundu. Uzun yıllar yapmış olduğu görev, onun eserinin Selçuklu idarecileri için çok önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

Karahanlılar haricindeki Türk-İslam devletlerinin teşkilatlarının İslamlaşmayla beraber hem İslam kültür dairesine girmesi hem de İran coğrafyasına hâkim olmalarından dolayı Sâsânî Kisralığı'na dayanması Türk-İslam devletlerinin Fars (İran) kültür dairesine girmesine sebep oldu.

Özellikle Türkler, yaşamış oldukları coğrafya itibarı ile hem İslam dünyasının merkezi olan Hicaz bölgesine hem de Sünnî İslam dünyasının hilafet merkezi olan Bağdad'a uzak olması nedeniyle Arab kültürü ile birleşen İslam medeniyet dairesi içine tam olarak giremediler. Bu nedenle ilk Türk-İslam devletlerinden biri olan Karahanlılar (Al-i Efrasiyab, İlek Hanlar, Buğra Hanlar, Tabgaç Hanlar) Devleti döneminde Yusuf Has Hacib tarafından yazılan Kutadgu Bilig adlı siyâset-nâmeye Türk kültürünün İslam kültür çevresi içerisine girdiği müşahede edilmektedir. Yusuf Has Hacib, bir Türk-İslam devleti olan Karahanlıların hükümdar ve devlet adamlarına İslamî ve Türk bakış açısıyla bazı tavsiye ve öğüt vermektedir. Müellif, eserinde bazı unsurları simgesel bir şekilde anlatarak Türk ve İslam kültürünü bir bütün içerisinde kaynaştırmaya çalışmıştır. Yusuf Has Hacib'in eserinde Türkler, sadece İslam kültür dairesi içerisine çekilmeye çalışılmaktadır. Özellikle Türkler Arab kültür dairesine çekilmek yerine aynı Kur'an-ı Kerim'de yöneticinin ismi ya da soyu hakkında bir bilgi yokken yöneticilerin birey veya devlet adamı olması farkı gözetilmeksizin hakça bir tutum ve davranış içinde olması tavsiye edildiği gibi Kutadgu Bilig'de de hükümdar ve devlet adamlarının evrensel olarak sahip olmaları gerek nitelikler tavsiye edilmektedir.³

Selçuklu Devlet Teşkilatının Teşekkülüne Etki Eden Unsurlar

Karahanlılar haricindeki Türk-İslam devletlerinin teşkilatlarının İslamlaşmayla beraber hem İslam kültür dairesine girmesi hem de İran coğrafyasına hâkim olmalarından dolayı Sâsânî Kisralığı'na dayanması Türk-İslam devletlerinin Fars (İran) kültür dairesine girmesine sebep oldu. Bunun asıl sebebi İslamlaşma ya da İran'a hâkim olma değil eski Sâsânî ve Fars kültürünü iyi bilen devlet adamlarının İslam, Türk ve Türk-İslam devletlerine hizmet etmeleriyle başladı. Abbâsîlerin Sâsânî Kisralığının merkezi olan Medain bölgesinde kurulmuş olmasından ve Abbâsî ihtilalinde Mevali/Gayr-i Arab unsurların ihtilali desteklemeleri, Arapların

da Emevîler'i desteklemeleri ve Hâricî olmaları nedeniyle Abbâsîler, devleti Fars (İran) unsurlara emanet ettiler. Bu nedenle devlet teşkilatı Farslaşmaya (İranîleşmeye) başladı. Daha sonra Abbâsî Devletinin Horasan ve Mâverâü'n-Nehr valileri olan Sâmânoğullarının devlet kurmalarıyla beraber devlet teşkilatı tamamen Fars kültürüne ait oldu. Sâmânoğullarının Afganistan ve kuzey Hindistan bölgesi valileri olan Gazneliler'de doğal olarak devlet teşkilatlarını Fars unsurlara emanet ettiler.⁴ Selçuklular'da Gaznelilerin Horasan bölgesinde Nesâ (1036) ve Serahs (1038) savaşlarından sonra kuruldukları ve Dandanakan (1040) savaşından sonra da kurdukları devletlerini Gaznelilerin Horasan bölgesinde bulunan Fars asıllı devlet adamlarına emanet etmek zorunda kaldılar.⁵

Selçuklular, devletin kurulmasından sonra bürokrasiyi Fars (İran) unsurlarına bırakmak zorunda kalmalarının en önemli sebebi hem devletin kurulduğu yerde İranî unsurların çokça mevcut olması hem de Selçukluların devleti kurmalarına rağmen kurulan devletin teşkilatı ve devleti iktisadî olarak ayakta tutacak kurumlardan haberdar olmamalarıdır. Göçebe yaşam tarzına sahip olmaları, okuryazar olmamaları ve senelerce süren yurtsuzluk meselesinden dolayı Müslümanlaşmalarına rağmen İslam kültür dairesine tam olarak giremediler. Bu nedenlerden dolayı Gaznelilerin Horasan bakiyesi olan devlet adamlarını hizmete alarak hem Selçuklu teşkilatının oluşmasını hem de Selçukluların İslam kültür dairesi içerisine girmelerini sağladılar. Fars (İran) kökenli devlet adamlarının önde gelenleri yani bürokrasinin lideri olan vezirler Selçuklu teşkilatının oluşmasını ve gelişmesi de sağladılar. Selçuklu Türkmenleri askerî teşkilatı oluştururken İran kökenli vezirler ve diğer devlet adamları da idarî, adlî ve ilmî teşkilatı idare etmekteydiler.⁶ Selçukluların sultan Tuğrul Beg dönemi teşkilatının oluşmasını esas itibarı ile vezir Amîdü'l-Mülk (saltanatın direği) Kündürî sağladı.⁷

Tuğrul Beg'in 1063 yılında Bağdâd dönüşü Selçuklu devletinin merkezi olan Rey şehrinde vefat etmesi üzerine Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmuş ile arsındaki mücadeleden galip çıkan Çağrı Beg'in oğlu Alp Arslan, sultan olduktan sonra

Daha sonra Abbâsî Devletinin Horasan ve Mâverâü'n-Nehr valileri olan Sâmânoğullarının devlet kurmalarıyla beraber devlet teşkilatı tamamen Fars kültürüne ait oldu. Sâmânoğullarının Afganistan ve kuzey Hindistan bölgesi valileri olan Gazneliler'de doğal olarak devlet teşkilatlarını Fars unsurlara emanet ettiler.

kendine devletin merkezi olan Rey'i teslim eden vezir Amîdü'l-Mülk Kündürî'yi azlederek yerine kendi veziri olan Tuslu Ebû Ali Hasan b. Ali b. İshak'ı atadı. Bu tarihten itibaren takriben 30 yıl kesintisiz Selçuklu veziri olan Ebû Âli Hasan'a Abbâsî halifesi Kıvâmeddîn (dinin desteği) Nizâmülmülk (saltanatın düzeni) lakaplarını verdi. Sultan Alp Arslan, çok güvendiği vezirine oğlu Melikşâh'ı ve devletini emanet etti. Ölümünden sonra da oğlu Melikşâh'ın Selçuklu sultanı olmasını ve taht müddeilerini bertaraf etmesini bizzat vezir Nizâmü'l-Mülk sağladı. Bu durumdan dolayı Nizâmü'l-Mülk, Türk sultanlarının sadece Türk soyundan gelen hükümdar hocalarına verdiği atabeg ünvanını da elde etti. Hem vezirlik hem de atabeglik görevlerini yürüten Nizâmü'l-Mülk gittikçe devlet içerisinde güçlenmeye Selçuklu devlet teşkilatını geliştirmeye başladı. Özellikle şımarık oğulları, damatları ve taraftarları nedeniyle sultan Melikşâh ile arası bozulan Nizâmü'l-Mülk, sultanın vezirlikten azletme telkinine sultanlıktan olma tehdidi ile karşılık verecek kadar güçlendi. Sonuç olarak sultan Melikşâh, arasının bozuk olduğu veziri Nizâmü'l-Mülk'ü yanına almadan 1092 yılında devletin merkezi olan İsfahan'dan hareket ederek Bağdad'a geldiği bir sırada peşinden gelen vezir, bir Bâtınî fedaisi tarafından hançerlenerek öldürüldü. Akabinde de Nizâmü'l-Mülk'ün tehdidinde olduğu gibi Selçuklu devletine ikbal devrini yaşatan sultan Melikşâh, Bağdâd yakınlarında çadırında zehirlenerek vefat etti. Büyük Selçuklu devletine ikbal devrini yaşatan unsurların başında sultan Melikşâh ve onunla uyum içerisinde çalışan vezir Nizâmü'l-Mülk gelmektedir.⁸

Nizâmü'l-Mülk, hayatının ve vezirlik görevinin sonlarına doğru sultan Melikşâh'ın isteği üzerine devletin yönetimi konusunda bir siyâset-nâme kaleme aldı. Eserinde Selçuklu Devletinin ebed müddet payidar kalabilmesi için Selçuklu idarecilerine bir takım tavsiyelerde bulundu. Yönetiminde birinci derece etkili olduğu Selçuklu Devletinin hal-i hazırda ve gelecekteki idarecilerine bir takım tavsiyelerde bulunması son derece tabîdir. Fakat vezir Nizâmü'l-Mülk'ün, Selçuklu idarecilerine özellikle de sultana yapmış olduğu tavsiyelerin bazılarında Selçuklu Devletini Fars (İran) kültür dairesi içerisine çekme çabaları ve eserinde Selçuklu hanedanının da dâhil olduğu Türk milletine bakış açısı kayda şayandır. Bu cümleden olarak yazımızın amacı atabeg vezir Nizâmü'l-Mülk'ün Selçuklu Devletinin teşkilatlanması⁹ ile Farslaştırma (İranileştirme) çabaları ve Türkler'e bakış açısını Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk) adlı eserine göre irdelenecektir.

Nizâmü'l-Mülk'ün Selçuklu Devletinin yönetimindeki etki ve önemi Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)'sini Selçuklu teşkilat ve kültür tarihi için önemli kılmaktadır.¹⁰ Bu nedenle Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)'nin neşredilmesi ve farklı dillere tercüme edilmesi tabîdir. Bu cümleden olarak İran'da, Avrupa-da ve Türkiye'de birçok neşri ve tercümesi yapılmıştır.¹¹ Yazımızda yukarıda bahsettiğimiz meseleleri Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)'nin Türkiye'de Köymen neşrini ve tercümesini, Bayburtlugil ve Ayar tercümelerini kullanmayı uygun bulduk. Umumiyetle

Türkiye’de Selçuklu tarihi mütehasısları bu neşir ve tercümelemleri kullanmaktadırlar. Türkiye’de Siyâset-Nâme (Siyerü’l-Mülûk)’nin Çavdaroğlu tarafından yapılan ilk tercümesi hem temel alınan nüsha hem de tercüme hatalarından dolayı genellikle kullanılmaktadır. Siyâset-Nâme (Siyerü’l-Mülûk)’nin diğer tercümelemlerin ortaya çıkması da bu nedenden ötürüdür.¹²

Nizâmü’l-Mülk, Siyâset-Nâme (Siyerü’l-Mülûk)’si konuları itibarıyla devlet ve kurumlar, hükümet teşkilatı, askerî teşkilat ve bunların dışındaki meseleler olarak dört kısma ayrılabilir.¹³ Siyâset-Nâme (Siyerü’l-Mülûk), esas itibarıyla elli fasıldan yani başlıktan oluşmaktadır. Eser farklı fasıllara ve kısımlara ayrılabilir yazımız eseri eski Fars (İran) hükümdarları olan Sâsânî Kisralarının anlatıldığı ve doğrudan Türklerin mevzubahis olduğu kısımlar olmak üzere iki ana bölüme ayırmaktadır. Birincisi bir Türk devleti olan Selçuklu hanedanını ve devleti kuran Türkmen Oğuzlar’a Fars (İran) kültürünün anlatıldığı, ikincisi ise Türklerin/Türkmenlerin kurmasına rağmen Farslar (İranlılar) tarafından idare edilen Selçuklu Devletinin aslî unsurunun devleti idare etme konusundaki tecrübesizlikleri ve özellikle itaat kabul etmeyen Türkmenlerin sorun oldukları bilgileri içeren kısımdır. Nizâmü’l-Mülk, bir Türk-İslam devleti olan Selçuklu Devletinin hükümdarlarına eski Fars (İran) hükümdarlarının devlet yönetmedeki becerilerini anlatarak bir algı oluşturmayı amaçlamaktadır. Bu meselede zaten askerî teşkilat haricindeki devlet teşkilatının Sâsânîler’den gelmesi ile Fars kültür dairesine giren Selçuklu Devleti sultanlarının da eski Fars (İran) hükümdarlarına hayran kalmaları Farslaşmayı (İranîleşmeyi) beraberinde getirmektedir.

Nizâmü’l-Mülk, Siyâset-Nâme (Siyerü’l-Mülûk)’de eski Fars (İran) hükümdarlarının meziyetleri, devlet yönetmedeki maharetleri, halkı bir arada tutma çabaları, din adamlarına yaklaşım tarzları, kendi dinî ve mezhebî görüşleri dışındaki düşünelere

Özellikle Türk-İslam devletleri bu konuda İslam devletinin kurucusu olan Hz. Muhammed’i ve onun ashabı olan Hulefâ-i Râşidîn’i örnek almaktadırlar. İslam geleneğinin ve Türk töresinin bu şekilde bir yönetim tavsiye etmesine rağmen koyu bir mezheb taassubuna kapılan vezir Nizâmü’l-Mülk’nün özellikle Şafî ve Hanefî mezhepleri dışındaki dinî ve mezhebî kesimlere yaşam hakkı vermemesi dikkate şayandır. Vezirin Selçuklu Devletinin hazinesini kullanarak kendi kurduğu Nizamiye Medreseleri’nde çalışma şartının Şafî mezhebine münhasır kılınması da dikkati celbeden meselelerden biridir.

Nizâmü'l-Mülk, eserinin üçüncü faslında sultanların Divan-ı Mezalim (adalet divanı)'e başkanlık yapmaları gerektiğini Acem (Fars, İran) hükümdarlarını örnek göstererek anlatmaktadır. Şöyleki hükümdar bu divana başkanlık yaparak haklı ile haksızı tespit etmelidir. Aksi takdirde onun yakınında bulunan kötü niyetli devlet adamları, zulme uğrayan ve bu durumu sultana şikâyet eden kişileri hükümdara yaklaştırmayabilirler. Bu da ülkede haksızlık ve adaletsizliğin yaygınlaşmasını ve mülkün elden gitmesini beraberinde getirebilir.

karşı sert tutumlarını Selçuklu sultanına tavsiye edilerek devletin ayakta kalmasının ancak böyle sağlanabileceği ortaya konulmaktadır. Nizâmü'l-Mülk, ayrıca eserinde Selçuklu Devleti içerisinde yaşayan dinî ve mezhebî guruplarında baskı altında tutulması gerektiğini Selçuklu sultanına şiddetle önermektedir. Özellikle kendisinin itikadî olarak Eş'arî, ameli olarak Şafî olması nedeniyle sultanın mezhebi olan Hanefilik dışındaki mezhep ve fırkalara yaşan hakkı tanımaması Türk hükümdarlarının tebaa anlayışı ile uyuşmayan bir mevzudur. Bilindiği üzere Türk, İslam ve Türk-İslam devletlerinde zımmîler devlet içerisinde cizye vergisi vermek şartıyla hür bir yaşam sürebilmekteydiler. Özellikle Türk-İslam devletleri bu konuda İslam devletinin kurucusu olan Hz. Muhammed'i ve onun ashabı olan Hulefâ-i Râşidîn'i örnek almaktaydılar. İslam geleneğinin ve Türk töresinin bu şekilde bir yönetim tavsiye etmesine rağmen koyu bir mezhep taassubuna kapılan vezir Nizâmü'l-Mülk'nün özellikle Şafî ve Hanefî mezhepleri dışındaki dinî ve mezhebî kesimlere yaşam hakkı vermemesi dikkate şayandır. Vezirin Selçuklu Devletinin hazinesini kullanarak kendi kurdurduğu Nizamiye Medreseleri'nde çalışma şartının Şafî mezhebine münhasır kılınması da dikkati celbeden meselelerden biridir.¹⁴

Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)'de Eski Fars (İran) Kültürüne Dair Bahisler

Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk), esas itibarı ile eski Fars (İran) hükümdarları, Gazneliler, Sâmânoğulları, Hulefâ-i Râşidîn ve Abbâsiler'den aktarmış olduğu bilgilerin Selçuklular ile ilgili verdiği bilgilerden çokluğu nedeniyle Selçuklu

tarihi kaynağı olmaktan çok Selçuklu öncesi İslam ve Fars (İran) tarihi kaynağı mahiyetindedir. Bu nedenden dolayı eser, Selçuklular döneminde yazılmasına rağmen Selçuklu tarihi bakımından kısmen değersizleşmektedir.

Nizâmü'l-Mülk, eserinin üçüncü faslında sultanların Divan-ı Mezalim (adalet divanı)'e başkanlık yapmaları gerektiğini Acem (Fars, İran) hükümdarlarını örnek göstererek anlatmaktadır. Şöyleki hükümdar bu divana başkanlık yaparak haklı ile haksızı tespit etmelidir. Aksi takdirde onun yakınında bulunan kötü niyetli devlet adamları, zulme uğrayan ve bu durumu sultana şikâyet eden kişileri hükümdara yaklaştırmayabilirler. Bu da ülkede haksızlık ve adaletsizliğin yaygınlaşmasını ve mülkün elden gitmesini beraberinde getirebilir.¹⁵

Müellif, eserin dördüncü faslında sultana amillerin (vali, devlet adamı) halka iyi davranmaları gerektiğine dair meselede hükümdarın amillere halka iyi davranmalarını, devlet mallarını özellikle kıtlık ve kuraklık zamanlarında halkla paylaşımlarını emretmeleri ile ilgili bilgiler vermektedir. Bu faslında müellif, İran hükümdarı Kubâd'ın yedi yıl süren kıtlık zamanı amillerine devlet hazinesinin sıkıntı çeken halka dağıtılmasını emrettiği ve sonuç olarak uzun süren kıtlık esnasında hiçbir insanın açlıktan ölmediği hakkında bilgi vermektedir.¹⁶

Nizâmü'l-Mülk, hükümdarın atadığı devlet memurlarından haberdar olması gerektiği konusunda anlattığı hikayede yine eski İran hükümdarlarından Behram Gur'un başından geçen bir olayı örnek vererek İran hükümdarlarının devlet idare becerilerini ortaya koymaktadır.¹⁷

Eski İran hükümdarlarına dair bilgi veren diğer faslında ise Selçuklu devletlerinin iktisadî yapısını düzenleyen Moğolların soyurgal, Osmanlıların ise timar olarak tesmiye ettikleri ikta sisteminin işlemesi ile ilgili bilgi verilmektedir. Müellif, ikta sahiplerinin halka zulmetmelerinin önüne geçebilmek, halktan fazla vergi toplamalarını önlemek amacıyla hükümdarın adaletini burada da göstermesi gerektiği kanaatinde. Bu meselede ise adaleti ile meşhur Sâsânî kirası Nûşîrevân-ı Âdil Selçuklu sultanına örnek gösterilmektedir. Buradaki ikta sahipleri hiç şüphesiz Selçuklu Devletinin askerî kanadını temsil eden Türkmenlerdir. Vezir, Türkmenlerin İran halkından fazla vergi almalarını önlemek için ikta sahiplerinin baskı altına alınmasını sultana tavsiye etmektedir. Bu tavsiyeyi ise adaleti ile meşhur olan Sâsânî hükümdarına atıfta bulunarak yapmaktadır.¹⁸

Eserin altıncı bölümünde devlet adamlarının özellikle adlî ve mülkî teşkilatta çalışan devlet adamlarının işlerinin ciddiye almaları ve sultanında bu memurları sürekli teftiş etmesi ve aksi durumlarda adaleti sağlaması gerektiği üzerinde durulmaktadır. Bu meselede de müellif eski İran hükümdarları olan Sâsânîler'den örnek vermektedir. Erdeşîr b. Bâbek zamanından başlayarak Yazdigird zamanına kadar devam eden bir usulün Yazdigird tarafından değiştirilmesi ve bunun sonucunda Allah'ın Yazdigird'i bir at vasıtasıyla hiç beklemediği bir zamanda cezalandırması konu edilmektedir. Bu meselede Fars kültürünün bir unsurunun değiştirilmemesi ve değişikliği yapan hükümdarın bu hatayı canı ile ödediği anlatılarak Selçuklu hükümdarlarına da Farsların oluşturdukları devlet sisteminde her hangi bir değişiklik yapmanın neye mal olacağı ikazı verilmektedir.¹⁹

Devlet kademelerinde daha fazla yer almalarını istediği unsurlar tabii olarak İranlı Fars unsurlardır. Vezir, eserin başından sonuna kadar Türkmenlerin idrak eksikliğinden, itaatsizliğinden ve İranlı Fars unsurların devlet idaredesindeki becerilerinden bahsetmesi hasebiyle burada mevzubahis becerikli devlet adamlarının Fars olmaları gerekmektedir.

Müellif, eserin sekizinci faslında iyi iş yapan hükümdarların isimlerinin unutulmayacağını sultan Melikşâh'a önce eski İran hükümdarlarını, ardından Hulefâ-i Râşidîn'i daha sonra ise Gazneli sultan Mahmud'u eklemektedir. Bu cümleden olara vezir, önce Sâsânî hükümdarlarından Afrîdun (Feridun), İskender, Erdeşîr, Nûşîrevân-ı Âdil ve Dârâ'yı misal göstermektedir.²⁰

Müellifimiz, eserin dokuzuncu faslında İranlı Fars unsurların bulunduğu idarî ve mülkî teşkilatta çalışan memurların maaşlarının yüksek olmasının onların devlete bağlılıklarını arttıracığı ve rüşvet almalarına gerek olmayacağı kanaatindedir. Vezir, özellikle Selçuklu Devletine hizmet eden İranlı devlet adamlarının durumlarının düzeltilmesi, iyi durumda iseler daha iyileştirilmesi gerektiği kanaatindedir. Bu yolla Selçuklu Devletine ısınacakları ve daha iyi hizmet edecekleri kanaatindedir. Vezirlik yaptığı dönemde Nizâmü'l-Mülk, İranlıların devlete ısınmasını ve benimsemeleri sağladığı gibi devleti kuran ve genişleten Türkmenlerin ise devlete ve dolayısıyla sultana küsmelerine sebep olmuştur. Fakat onun nazarında itaat kabul etmeyen idrakleri eksik olan Türkler, yerine İranlı Fars unsurların devlete hâkim olması gerekmektedir.

Vezirlik yaptığı dönemde bunu sağladığı gibi kendinden sonra da Selçuklu sultanlarının bu uygulamayı değiştirmemeleri için bu faslında sultan Melikşâh'ı ikaz etmektedir.²¹

Müellifimiz, eserin onbirinci faslında devlette çift başlılık ve sultanın emirlerinin bütün memurlar tarafından hatta sultanın en güvendiği adamlar tarafından bile dikkate alınması gerektiğini Sâsânî hükümdarlarından Hüsrev Pervîz ve onun güvendiği devlet adamlarından Behrân Çûbîn ile arasındaki mesele ile izah etmektedir.²²

Müellifimiz, eserin otuzyedinci faslında hükümdara ve devlete muti olan becerikli devlet adamlarının gerektiği şekilde devlet kademelerine yerleştirilmeleri gerektiğini Sâsânî hükümdarları Hüsrev Pervîz ve Nûşîrevân-ı Âdil dönemlerinden misal vererek izah etmeye çalışmaktadır. Devlet kademelerinde daha fazla yer almalarını istediği unsurlar tabii olarak İranlı Fars unsurlardır. Vezir, eserin

başından sonuna kadar Türkmenlerin idrak eksikliğinden, itaatsizliğinden ve İranlı Fars unsurların devlet idaresindeki becerilerinden bahsetmesi hasebiyle burada mevzubahis becerikli devlet adamlarının Fars olmaları gerekmektedir.²³

Müellifimiz, eserinin kırküçüncü faslında, hükümdarların eşlerinin çocuklarının iffetli ve namuslu olmaları gerektiğini İran hükümdarlarından Keykavus ve oğlu Siyâvüş hakkında bilgi vererek tavsiye etmektedir. Hz. Yusuf ile Mısır azizinin eşi Züleyha arasında geçen meseleye benzetilen bu hikayede Keykâvus'un eşinin edepsizliği karşısında iffetini koruyan ve sonra kurtuluşla eren Siyâvüş anlatılmaktadır. Vezir bu hikâyede de Selçuklu sultan, hatun, melik ve melikelerine iffetli ve namuslu eski İran hükümdarlarını misal göstermektedir.²⁴

Müellif, eserinin kırkbeşinci bölümünde eski İran hükümdarlarının devlet ve halka düşman olabilecek fikri meselelerin üstesinden nasıl geldikleri hakkında bilgi vermektedir. Esas olarak bu faslında Selçuklu toplumu içerisinde çıkacak din veya mezhep dışı cereyanlar ile mücadelenin nasıl yapılması gerektiği Selçuklu sultanına eski İran hükümdarları misal gösterilerek izah edilmektedir.²⁵

Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)'de Türkler Hakkında Bahisler

Müellif, altıncı faslın üçüncü kısmında muhtesiblik müessesesi hakkında bilgi verirken, daha önce Gazneliler'e hizmet ettiğini unutarak eski velinimetli olan sultan Mahmûd'dan içki müptelası olarak bahsetmektedir. Sultan Mahmûd'un her gece çok içki içip sarhoş olduğunu hatta onun içkiye düşkünlüğünü sabûh adı verilen sabah içkisi içtiğini aktarmaktadır. Fakat sultanın içkili bir şekilde saraydan dışarı çıkıp insanlara görünmemesini bir meziyet şeklinde aktarmaktadır. Sultanın tavsiyesini dikkate almayan Ali Nûş Tegîn adlı bir Sipâh Sâlârın başına gelenlere gülerken cevap verdiğini dile getirmektedir. Müellifimiz burada Türk sultanlarının içki severliklerini üstü kapalı aktardıktan sonra muhtesibden dayak yiyen Sipâh Sâlâra bir daha içki içmemesini söylemek yerine içkili bir şekilde dışarı çıkılmamasını tavsiye etmesini de bir meziyet şeklinde aktarması şayan-ı dikkattir.²⁶

Müellif, sultan Mahmûd'dan bu kadar kötü bir şekilde bahsettikten sonra bir sonra ki faslında sultan Mahmud'un sabah namazını kıldıktan sonra seccadeden kalkmadan Kur'ân-ı Kerîm okuduğunu bildirerek çelişkiye düşmüştür. Birbirini takip eden iki faslın ilkinde sultan Mahmûd'un sarhoşluğundan, ikincisinde ise dindarlığından bahsetmektedir, birincide gece şarap içtiği yetmiyormuş gibi sabah vaktinde de şarap içen bir hükümdardan bahsederken ikincisinde İslamiyet'e bağlılığından ve sabah namazıyla yetinmeyerek namaz sonrasında Kur'ân-ı

Kerîm okuyan bir sultan telakkisi oluşturmaktadır. Bu durum müellifimiz aslında memurluk yaptığı fakat nefret ettiği Gazneliler özellikle de sultan Mahmûd hakkın sahih bilgilere sahip olmadığını ortaya koymaktadır.²⁷

Müellif, Ali Nûş Tegîn'i acımasızca döven muhtesibin Türk olduğunu söyleyerek, onun Sipâh Sâlârın adamlarının yalvarmalarına ve ağlamalarına aldırmandan gaddarca ve bizzat sarhoş Sipâh Sâlâra 40 kamçı vurduğunu araya sıkıştırmıştır.²⁸

Müellifimizin Türkler'e dair bilgi verdiği fasıllardan bir diğer yedinci fasıldır. Devletin adlî ve mülkî memurlarının (Selçuklu Devletinin adlî ve mülkî memurları Fars (İran) asıllıdır) durumunun sorulmasına ve sultanın memurlarının hallerini bilmeleri gerektiğine dair bilgi verilen bu faslın üçüncü hikâyesinde Gazneli sultan Mahmûd'un şekil ve şemali hakkındaki olumsuz bilgilerin müellifimizce sinsice araya sıkıştırıldığı müşahede edilmektedir. Bu cümleden olarak müellif, sultan Mahmûd'u *"güzel yüzü ve yakışıklı değildi", "çekik yüzlü, kuru (cildli) , uzun boylu, kalkık burunlu, köse yüzünün kırmızılığının ise toprak yemesinden kaynaklandığını"* dile getirmektedir. Yukarıda izah ettiğimiz üzere bu faslın konusu sultan Mahmûd'un şemali değildir. O halde devlet yönetimi için kaleme alınmış bir eserde böyle meselelerin yer almaması gerekir. Fakat müellif, Farsların yaşadıkları bölgelere yıllardır hâkim olan Türkler'den nefretini bu şekilde dile getirmektedir. Ayrıca unutulmamalıdır ki müellifimizin bir olumsuzluk ve eksiklik olarak aktardığı bu bilgiler sultan Mahmûd'un elinde olan şeyler değildir. Şekil ve şemal insana fıtrat olarak Allah tarafından verilmiş bir özellik olması hasebiyle kendi elinde olan bir şey değildir. Bu nedenle insanları özgür iradeleri ile yapmış oldukları icraatlarının tenkit edilmesi gerekir. İslamî tutum ve davranışları ile meşhur bir devlet adamının bu hususta Gazneli sultan Mahmûd'u tahkir ve tezyif edici bir şekilde aktarması kayda şayandır.²⁹

Müellif, altıncı faslın son iki hikâyesinde Türklerin İslam devleti hizmetine girdikleri Abbasi halifesi Mu'tasım dönemi hakkında bilgi vermektedir. Eserinin tamamında olduğu gibi bu hikâyelerde de Türkleri tahkir ve tezyif etmek isteyen vezir, Türklerin borçlarına sadık, olmadıklarını ve namuslu ve iffetli kadınlara sarkıntılık ettiklerini bir tavsiye babında sultan Melikşâh'a anlatmaktadır. Önce sıkıntıda iken bir tacirden borç almasına rağmen borcunu takriben 8 ay geciktiren bir Türk emirden, akabinde ise Mu'tasım zamanında Bağdad'da namuslu kadınlara sarkıntılık ederek alıkoyan ve uyarılara dikkat etmeyen bir Türk emirden bahsetmektedir. Bu kısımda Türklerin İslam meselelerinden habersiz olduğu da ön plana çıkarılmıştır. Ayrıca

müellif, son hikâyede müezzinin gece durmadan ezan okumasının emrinde 5.000 atlı bulunan bu Türk komutanın anlamayacağını ve Türklerin hem idrakte hem de İslamî meselelerde geri olduklarını sıkıştırmıştır.³⁰

Müellif, eserinin onuncu faslında sultanın istihbarat konusunda dikkatli olması gerektiği kanaatindedir. Vezir, bu faslı ilk hikâyesinde sultan Mahmûd'u n ele geçirdiği bölgelerden habersiz ve bir kadından ders alacak kadar cahil olduğunu aktarmaktadır. Bu kısımda esas olan ders Türk sultanlarının fütihat siyaseti eleştirilmektedir. Sultan Mahmûd'un Irak-ı Acem bölgesindeki fetihlerinde kasıt Hindistan ve İran hâkimiyetinin bir zorbalık olduğu ortaya konularak ülkelerine tam anlamıyla hâkim olamadıkları ve bu hususta eşyası çalınan İranlı bir kadının bile Türk sultanına ders verecek kadar siyasetten haberdar olduğu anlatılmaktadır.³¹

Onuncu falsın son hikâyesinde ise asıl velinimetini olan sultan Alp Arslan'ın istihbarata önem vermemesi nedeniyle kinayeli bir şekilde kınandığını görmekteyiz. Sultan Alp Arslan'ın jurnalci devlet adamlarından hazzetmemesi onun ve Türklerin devlet yönetmedeki tecrübesizliği kendilerine karşı tertip edilecek girişimlerden haberdar olamayacakları nedeniyle eleştirilmektedir.³²

Müellifimiz, eserinin onbeşinci ve onyedinci fasıllarında Selçuklu sultanlarını içkiden men etmek yerine onlara halktan uzak yerlerde işret meclisi düzenlemelerini ve içkiyi ile sohbeti sadece has nedimleri ile yapmalarını tavsiye etmektedir. Vezir, genel itibarıyla eserinde içkinin İslama aykırı olduğunu ve terk edilmesi gereken kötü bir alışkanlık olduğundan daha çok gizli ve özel yerlerde içilmesi üzerine durmaktadır.³³

Müellif, eserinin yirmibirinci, kırkikinci, kırkdördüncü ve kırkyedinci fasıllarında Selçukluların mezhep meselelerine dikkati çekmektedir. Kendisi koyu

Nizâmü'l-Mülk,
Selçuklu devletinin
bütün idarî, ilmî ve
adlî kadrolarının
şahsen
oluşturmasına
rağmen
Türkmenlerin
denetiminde olan
askerî teşkilata
fazla müdahale
edemedi. Melikşâh
döneminde
Selçuklu askerî
teşkilatını
ele geçirme
teşebbüsü bizzat
sultan tarafından
önlenince içinde
ukde kalmış bu
meseleyi sultan
Melikşâh'a
sunduğu tavsiye
kitabında yeniden
gündeme
getirdiğini
görmekteyiz.

bir Eş'ârî-Şafî olmasına rağmen sultan Alp Aslan'ı koyu Hanefî olmakla itham eden vezir, dünyada Hanefî ve Şafî olmak üzeri iki hak mezhebin bulunduğunu düşünmektedir. Müellif, özellikle bu iki mezhep dışındaki gurupların kesinlikle devlet hizmetine alınmaması kanaatindedir. Böylelikle Selçuklu devletinin bir Türk-İslam devleti değil de Hanefî-Şafî devleti olmasını amaçlamaktadır.³⁴

Yirmiüçüncü bölümde müellif, Selçukluların askerî kanadını oluşturan ordu mensuplarının ikta miktarlarının belirlenmesi gerektiğini ve ikta sahibi olan Türk askerlerinin halktan fazla vergi almalarının önlenmesini tavsiye etmektedir. Müellifimiz fars kökenli devlet memurlarının durumlarının düzeltilmesi konusunda tavsiyede bulunurken ikta sahibi Türkmenlerin daima denetim altında tutulmalarını tavsiye etmektedir.³⁵ Türklere (Türkmenlere) zerre kadar güvenmeyen vezir, Türkmenler eliyle İran haklının zarar görmesini önlemek amacıyla elinden geleni yaptığı gibi kendinden sonra da bu durumun işlenmesi için Selçuklu hükümdarını uyarmaktadır.

Nizâmü'l-Mülk, Selçuklu devletinin bütün idarî, ilmî ve adlî kadrolarının şahsen oluşturmalarına rağmen Türkmenlerin denetiminde olan askerî teşkilata fazla müdahale edemedi. Melikşâh döneminde Selçuklu askerî teşkilatını ele geçirme teşebbüsü bizzat sultan tarafından önlenince içinde ukde kalmış bu meseleyi sultan Melikşâh'a sunduğu tavsiye kitabında yeniden gündeme getirdiğini görmekteyiz. Ortaçağ devletlerinin temelini savaflara dayanması nedeniyle yukarıda saydığımız teşkilatlara her ne kadar sahip olsa da askerî teşkilata sahip olmadığı sürece devlete tam manasıyla hâkim olamadı. Vezirin kanaatine göre Türkmenlerden oluşan Selçuklu ordusunun bir milletin uhdesine verilmemesi gerekir. Zira ordunun tek bir unsurdan oluşması güç dengesini bozabilir. Bu neden farklı ırkî unsurlardan oluşan askerî teşkilata sultanın dolayısıyla vezirin de hâkim olması daha kolay olabilir. Temelde mantıklı gibi görünen bu meselenin tarihî temeline inerse askerî sınıfı elinde tutamayan vezirin böyle bir düşünceye sahip olması gayet tabiidir.³⁶ Fakat unutmamak gerekir ki Selçukluların Gazneliler ile yaptıkları Nesa, Serahs ve Dandanakan savaşlarında başarılı olmasının sebebi Selçuklu ordusunun tek unsurdan oluşması, Gaznelilerin başarısız olması ise ordusunun farklı milletlerden teşkil edilmiş olmasıdır. Ayrıca Selçuklu Türklerine Anadolu'nun kapılarına açan Malazgirt Savaşında Selçuklu ordusu sadece Selçuklu Türkleri'nden oluşurken, mağlup Bizans ordusu milletler ordusu mahiyetindeydi.

Eserin yirmi sekizinci faslında müellif, Sâmânoğulları döneminde Belh bölgesindeki Türkmenlerin devlete itaatsizliklerinin yine olumsuz bir durum olarak anlatırken, Fars geleneğine göre yetiştirilmiş bir Türk olan Alp-Tegin'in olumlu davranışından sitayişle bahsetmektedir.³⁷

Müellif, eserinin kırkbirinci faslında devletin bütün irkî unsurlara aynı derece yakın olması gerektiği üzerine durulmaktadır. Selçuklu Devletinin aslî unsuru olan Türklerin devletin kuruluşundan sonra özellikle Nizâmü'l-Mülk'ün vezirlik dönemlerinde önemlerini yitirdikleri vakıadır. Fakat yine devlet içindeki tük idarecilerin çokluğundan endişe duyan vezir, Hanefî veya Şafî olmak şartıyla Selçukluların hâkim oldukları bölgelerdeki halka eşit davranmalarını ve devlet görevlerinin eşit dağıtılması gerektiği kanaatindedir.³⁸

Müellifimiz, hükümdar ve devlet adamlarının lakaplarına dair bilgi verdiği kısımda eserinin ilk kısımlarından beri iyi anlatmadığı Gazneli sultan Mahmûd'u kıskanç ve haset bir kişi olarak tavsif etmektedir. Ortaçağ Türk-İslam devletlerinde hükümdar ve meliklerin para bastırmak ve hutbe okutmakta kullandıkları lakapların önemine değinen vezir, sultan Mahmûd'un Abbâsî halifesi ile arasının bozulması ve lakap meselesini takıntı haline getirmesinden bilgi vermektedir.³⁹

Selçuklu Devletinin kurulmasından sonra devletin idarî, ilmî, adlî ve malî teşkilat kadrolarına sahip olan İranlı Fars unsurlar Selçuklu devlet anlayışının Farslaşmasını (İranîleşmesini) sağladılar. Tuğrul Beg döneminde başlayan bu etkileşim Alp Arslan ve Melikşâh döneminde vezirlik yapan Nizâmü'l-Mülk'ün siyaseti sayesinde tamamen Selçuklu Devletine adapte edildi. Eseri Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk) ise bu etkileşimin sistemleşmesini sağladı.

Selçuklu Devletinin kurulmasından sonra devletin idarî, ilmî, adlî ve malî teşkilat kadrolarına sahip olan İranlı Fars unsurlar Selçuklu devlet anlayışının Farslaşmasını (İranîleşmesini) sağladılar. Tuğrul Beg döneminde başlayan bu etkileşim Alp Arslan ve Melikşâh döneminde vezirlik yapan Nizâmü'l-Mülk'ün siyaseti sayesinde tamamen Selçuklu Devletine adapte edildi. Eseri Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk) ise bu etkileşimin sistemleşmesini sağladı

- 1 TURAN, Osman (1999), *Selçuklular Tarihi ve Türk - İslam Medeniyeti*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, s. 64-68
- 2 Eski Türk Yazıtları, özellikle de Orhun Abideleri hakkında bkz. Vilhelm Thomsen, *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, trc. -nşr. Vedat Köken, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011²; Şemseddin Sami, *Orhun Abideleri*, nşr. Gıyasettin Aytas, Akçağ Yayınları, Ankara 2013²; Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, I-IV, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1994; Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1999; Talât Tekin, *Orhun Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2006; Erhan Aydın, *Orhon Yazıtları (Köl Tiğın, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongı, Küli Çor)*, Kömen Yayınları, Konya 2012; İlhami Durmuş, *Bilge Kağan Köl Tiğın ve Bilge Tonyukuk*, Akçağ Yayınları, Ankara 2012²; Mustafa Balcı, *Orhun Yazıtları - Türkçede İlk Çalışmalar-*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2011; Leylâ Subaşı Uzun, *Orhon Yazıtlarının Metindilbilimsel Yapısı*, Simurg Yayınevi, Ankara 1995.
- 3 Kutadgu Bilig ve siyaset kültürümüzdeki yeri hakkında bkz. Yusuf Has Hacıp, *Kutadgu Bilig*, I, Metin, nşr. Reşid Rahmeti Arat, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999; Hâcib Böyle Dedi: *Kutadgu Bilig'den Seçmeler*, nşr. Kemal Yavuz, Mostar, İstanbul 2012; *Kutadgu Bilig*, nşr. Yaşar Çağbayır, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003; *Mutluluk Bilgisi (Kutadgu Bilig)*, nşr. Hayati Develi, Alkım Yayınevi, İstanbul 2006; İbrahim Kafesoğlu, *Kutad-gu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1980; Agop Martayan Dilaçar, *Kutadgu Bilig İncelemesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003; Hüseyin Akyüz, *Kutadgu Bilig'de Sosyo - Pedagojik ve Siyasal Söylem*, Erzurum 2002; Fatih M. Şeker, *Türk Düşünce Tarihi Açısından Kutadgu Bilig*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2011; Sait Başer, *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*, İrfan Yayıncılık, İstanbul 2011⁵; Hilmi Özden, *Kutadgu Bilig'de Ahlâk Kavramı ve Tıp Etiğine Etkisi*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2007.
- 4 Selçuklu teşkilatının örnek alındığı Gazneni teşkilatı için bkz. Muhammed Hanefi Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler, Devlet ve Saray Teşkilatı*, Araştırma Yayınları, Ankara 2002; Muhammed Hanefi Palabıyık, "Yeni Bir Türk İslam Devleti Modeli Olarak Gazneliler", *Türkler*, IV, , Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 509-521
- 5 Türk-İslam devletlerinin teşkilatlarının Sâsânî Kısralığı'na dayanması hakkında bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal: Büyük Selçukiler, Anadolu Selçukileri, Anadolu Beylikleri, İlhaniler, Karakoyunlu ve Akkoyunlularla Memlûklerdeki Devlet Teşkilatına Bir Bakış*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988; Mehmed Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alparslan ve Zamani*, III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001; Mehmed Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi İkinci İmparatorluk Devri*, V, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991; Coşkun Alptekin, *Selçuklu Teşkilatı - Ders Notları*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 1983; Georgiy Mihayloviç Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, trc. İlyas Kamalov, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2007.
- 6 Selçuklu devlet teşkilatının oluşmasını sağlayan vezirlik, vezirler ve devlet adamları hakkında bkz. Abbâs İkbâl Âştıyânî, *Vezâret der Ahd-i Selâtin-i Bozorg-i Selcûki: ez Târîh-i Teşkil-i in Silsile tâ Morg-i Sultân Sencer (552-432)*, nşr. Muhammed Takî Dânişpejûh - Yahyâ Zekâi, İntişârât-i Dânişgâh-i Tehrân, Tehrân 1338; *el-Vezâre fi Ahdî's-Selâcika*, trc. Ahmed Kemâleddîn Hilmî, Mabû'âtü'l-Câmîiyye, Kuveyt 1984; Carla L. Klausner, *The Seljuk Vezirate a Study of Civil Administration 1055-1199*, Harvard University Press, Cambridge - Massachusetts 1973; *Divânsâlâri Ahd-i Selcûki (Vezâret der Ahd-i Selcûki)*, trc. Ya'kûb Âjend, Müessesesi-i İntişârât-i Emîr Kebîr, Tehrân 1363; Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik", *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Araştırmaları Dergisi*, V /8-9, Ankara 1970, s. 75-188; Aydın Taneri, "Selçuklu - Osmanlı Çizgisinde Harezmsahlılar Vezâreti", *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Enstitüsü Dergisi*, IV/7-8, İstanbul 1977, s. 17-54; Harold Bowen, "İlk Selçuklu Vezirlerine Dair Bazı Notlar", trc. Aliye Tokar, *İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Mecmuası*, XVII, İstanbul 1972, s. 125-132; Hamdi Alaslan, "İslam Devletinde Vezirlik Müessesesine Genel Bir Bakış", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 98, İstanbul 1995, s. 1-24.
- 7 Sultan Tuğrul Beg'in veziri Amidülmülk Kündürî hakkında bkz. Köymen, Mehmed Altay, *Tuğrul Bey ve Zamani*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976; Mehmed Altay Köymen, "Tuğrul Bey", *İA*, XII/ II, s. 25-41; Abdülkerim Özaydın, "Kündürî", *DİA*, 26, Ankara 2002, s. 554-555.
- 8 Sultan Alp Arslan ve Melikşâh dönemlerinde kesintisiz bir şekilde vezirlik yapan Nizâmü'l-Mülk'ün hayatı, siyasî ve askerî faaliyetleri hakkında bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2014²; İbrahim Kafesoğlu, "Nizam-ül-Mülk", *İA*,

- IX, s. 329-333; Mehmed Altay Köymen, "Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk ve Tarihi Rolü", *Millî Kültür*, I/5, Ankara 1977, s. 9-16; *Türkler*, V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 265-270; Abdülkerim Özaydın, "Nizâmülmülk", *DİA*, 33, İstanbul 2007, s. 194-196; Ali Ertuğrul, "Büyük Selçuklu Devleti'nde Mihver Bir Şahsiyet: Nizamü'l-Mülk", *Yeni Türkiye, Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı*, IV, 8/46, Ankara 2002, s. 33-48
- 9 KUCUR, Sadi Süleyman (2002), "Nizâmülmülk'ün Siyâset-Nâme'sine Selçuklu Devlet Teşkilâtı Açısından Bir Bakış: Emîr-i Hares ve Emîr-i Dâd Örneği", *Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türklük Araştırmaları Dergisi*, Prof. Dr. Coşkun Alptekin'e Armağan, *Osmanlı Öncesi Batı Asya'da Türk Varlığı*, 12, İstanbul s. 41-72
- 10 ALİZADE, Abdülkerim Alioğlu (2002), "Nizamül-mülk, Reşideddin ve Muhammet Nahcıvanî'nin İslahatçı Görüşleri ve Ekonomik Sorunlarla İlgili Ortak Fikirleri", *VII. Türk Tarih Kongresi*, (Ankara, 25-29 Eylül 1970), I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1972, s. 255-263; Ali Ertuğrul, "Bir Kaynak Olarak Nizâmü'l-Mülk'ün Siyasetnâmesi", *Türkler*, V, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 271-278
- 11 Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)'nin neşri ve tercümelere için bkz. Nizâmü'l-Mülk, Ebû Alî el-Hasan b. Alî b. İshâk et-Tûsî (485/1092), *Siyâset-Nâme yâ Siyerü'l-Mülûk*, nşr. Seyyid Abdurrahim Halhâli, Tehrân 1310; *Siyâset-Nâme yâ Siyerü'l-Mülûk*, nşr. Murtaşâ Müderrisî Çehârdihî, Tehrân 1334¹, 1344²; *Siyâset Nâme*, Kitâbfurûşî-yi Tûrî, nşr. Mîrzâ Muhammed Kazvîni, Tehrân 1334; *Bergüzide-yi Siyâsetnâme (Siyerü'l-Mülûk)*, nşr. Ca'fer Şî'âr, Şâhkârâh-yi Edebiyât-i Fârsî, Tehrân 1352; *Siasset Namêh Traité de Gouvernement: Composé Pour le Sultan Melik-Châh par le Vizir Nizam oul-Moulk*, nşr. Charles Schefer, Ernest Leroux, Paris 1893; *Traité de Gouvernement: Siyaset-Name, Composé Pour le Sultan Melik-Châh par le Vizir Nizam oul-Moulk*, trc. Charles Schefer, nşr. Jean Poul Roux, Éditions Sinbad, Paris 1984; *Siaset-Namê: Kniga o Pravlennii Vazira XI Stoletia Nizam al-Mulk'a*, not. – trc. Boris Nikolaevich Zakhoder, Akademiia Nauk, Moskova – Leningrad 1949; *Siyâsetnâme: Gedanken und Geschichten*, trc. Karl Emil Schabinger – Freiherr von Schowinger, Verlag Karl Alber Freiburg, München 1960; *The Book of Government or Rules for Kings: The Siyâset-nama or Siyar al-Mulûk of Nizâm al-Mulk*, trc. Hubert Darke, Yale University Press, New Haven 1960; *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, nşr. - trc. Mehmet Altay Köymen, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999; *Siyasetname*, trc. Mehmed Şerif Çavdaroğlu, İstanbul Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, İdare Hukuku ve İdare İlimleri Enstitüsü Yayınları, Sermet Matbaası, İstanbul 1954; *Siyasetnâme (Siyerü'l-Mülûk)*, trc. Nurettin Bayburtlugil, Dergâh Yayınları, İstanbul 1995³; *Siyasetname*, trc. Mehmet Taha Ayar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010⁴
- 12 Çavdaroğlu'nun tercümesinin nüsha farklılığı ve tercüme hataları için bkz. İbrahim Kafesoğlu, "Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk'ün Eseri Siyâsetnâme ve Türkçe Tercümesi", *İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Mecmuası*, XI, İstanbul 1954, s. 231-256
- 13 Ertuğrul, "Bir Kaynak Olarak Nizâmü'l-Mülk'ün Siyasetnâmesi", s. 277
- 14 Selçuklu devletlerinin dinî siyaseti mezheb mücadeleleri hakkında bkz. Seyfullah Kara, *Selçuklular'ın Dini Serüveni; Türkiye'nin Dini Yapısının Tarihsel Arka Planı*, Şema Yayınevi, İstanbul 2006; Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, İz Yayıncılık, İstanbul 2007; Ahmet Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002
- 15 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Köymen, nşr. s. 14; trc. s. 10; Bayburtlugil, trc. s. 35-36; Ayar, trc. s. 17-18
- 16 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Köymen, nşr. s. 23; trc. s. 16; Bayburtlugil, trc. s. 46-47; Ayar, trc. s. 27-28
- 17 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Köymen, nşr. s. 23-32; trc. s. 16-23; Bayburtlugil, trc. s. 47-57; Ayar, trc. s. 29-39
- 18 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Köymen, nşr. s. 33-41, 142; trc. s. 23-29, 93; Bayburtlugil, trc. s. 58-68, 187; Ayar, trc. s. 41-51, 193
- 19 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Köymen, nşr. s. 42-44; trc. s. 29-31; Bayburtlugil, trc. s. 69-72; Ayar, trc. s. 53-56
- 20 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Köymen, nşr. s. 63; trc. s. 44; Bayburtlugil, trc. s. 93; Ayar, trc. s. 79-80.
- 21 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Köymen, nşr. s. 65; trc. s. 45; Bayburtlugil, trc. s. 95; Ayar, trc. s. 83.

- 22 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Köymen, nşr. s. 74-76; trc. s. 51-53; Bayburtlugil, trc. s. 106-10895-97; Ayar, trc. s. .
- 23 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Köymen, nşr. s. 140-141; trc. s. 91-93; Bayburtlugil, trc. s. 183-186; Ayar, trc. s. 189-191.
- 24 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Köymen, nşr. s. 194-203; trc. s. 131-138; Bayburtlugil, trc. s. 246-256; Ayar, trc. s. 225-265.
- 25 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Köymen, nşr. s. 206-224; trc. s. 139-154; Bayburtlugil, trc. s. 260-281; Ayar, trc. s. 271-292.
- 26 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Köymen, nşr. s. 45-46; trc. s. 32; Bayburtlugil, trc. s. 73-74; Ayar, trc. s. 57-58.
- 27 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Köymen, nşr. s. 45-46, 49-50; trc. s. 32, 34; Bayburtlugil, trc. s. 73-74, 77-78; Ayar, trc. s. 57-58, 62-63.
- 28 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Köymen, nşr. s. 46; trc. s. 32; Bayburtlugil, trc. s. 74; Ayar, trc. s. 58.
- 29 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Köymen, nşr. s. 49; trc. s. 34; Bayburtlugil, trc. s. 77; Ayar, trc. s. 62.
- 30 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Köymen, nşr. s. 51-60; trc. s. 35-42; Bayburtlugil, trc. s. 79-90; Ayar, trc. s. 65-76.
- 31 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Köymen, nşr. s. 66-73; trc. s. 45-51; Bayburtlugil, trc. s. 96-104; Ayar, trc. s. 85-93.
- 32 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Köymen, nşr. s. 73; trc. s. 51; Bayburtlugil, trc. s. 104-105; Ayar, trc. s. 93.
- 33 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Köymen, nşr. s. 92, 94-96, 128-129; trc. s. 63, 64-55, 85-86; Bayburtlugil, trc. s. 128, 130-132, 171-172; Ayar, trc. s. 119, 123-125, 171-172.
- 34 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Köymen, nşr. s. 101-105170-193, 204-205, 227-252; trc. s. 67-70, 113-131; Bayburtlugil, trc. s. 137-142, 220-245, 285-315; Ayar, trc. s. 133-137, 229-255, 297-325.
- 35 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Köymen, nşr. s. 107; trc. s. 71; Bayburtlugil, trc. s. 144-145; Ayar, trc. s. 141-142.
- 36 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Köymen, nşr. s. 108-109; trc. s. 72-73; Bayburtlugil, trc. s. 146-148; Ayar, trc. s. 143-145.
- 37 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Köymen, nşr. s. 112-126; trc. s. 74-84; Bayburtlugil, trc. s. 151-168; Ayar, trc. s. 151-167.
- 38 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Köymen, nşr. s. 150-158; trc. s. 98-105; Bayburtlugil, trc. s. 197-207; Ayar, trc. s. 205-215.
- 39 Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, Köymen, nşr. s. 161-169; trc. s. 105-113; Bayburtlugil, trc. s. 208-219; Ayar, trc. s. 216-227.

Kaynaklar

- AKYÜZ, Hüseyin (2002), *Kutadgu Bilig'de Sosyo - Pedagojik ve Siyasal Söylem*, Erzurum.
- ALASLAN, Hamdi (1995), "İslam Devletinde Vezirlik Müessesesine Genel Bir Bakış", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 98, İstanbul s. 1-24
- ALİZADE, Abdülkerim Alioğlu, "Nizamül-mülk, Reşideddin ve Muhammet Nahcivanî'nin İslahatçı Görüşleri ve Ekonomik Sorunlarla İlgili Ortak Fikirleri", *VII. Türk Tarih Kongresi*, (Ankara, 25-29 Eylül 1970), I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1972, s. 255-263
- ALPTEKİN, Coşkun (1983), *Selçuklu Teşkilatı - Ders Notları*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Âştîyânî, Abbâs İkbâl, *Vezâret der Ahd-i Selâtîn-i Bozorg-i Selcûkî: ez Târih-i Teşkil-i İm Silsile tâ Morg-i Sultân Sencer (552-432)*, nşr. Muhammed Takî Dânişpejûh – Yahyâ Zekâi, İntişârât-i Dânişgâh-i Tehrân, Tehrân 1338; *el-Vezâre fî Ahdi's-Selâcika*, trc. Ahmed Kemâleddîn Hilmî, Mabû'âtu'l-Câmîyye, Kuveyt 1984
- AYDIN, Erhan (2012), *Orhon Yazıtları (Köl Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, Konya: Kömen

Yayınları.

- BALCI, Mustafa (2011), *Orhun Yazıtları - Türkçede İlk Çalışmalar-*, Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.
- BAŞER, Sait (2011), *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre*, İstanbul: İrfan Yayıncılık.
- BOWEN, Harold (1972), "İlk Selçuklu Vezirlerine Dair Bazı Notlar", trc. Aliye Toker, İstanbul: *İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Mecmuası*, XVII, s. 125-132
- DİLAÇAR, Agop Martayan (2003), *Kutadgu Bilig İncelemesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DURMUŞ, İlhami (2012), *Bilge Kağan Kök Tigin ve Bilge Tonyukuk*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERGİN, Muharrem (1999), *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- ERTUĞRUL, Ali (2002), "Bir Kaynak Olarak Nizâmü'l-Mülk'ün Siyasetnâmesi", *Türkler*, V, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 271-278
- ERTUĞRUL, Ali (2002), "Büyük Selçuklu Devleti'nde Mihver Bir Şahsiyet: Nizamü'l-Mülk", *Yeni Türkiye, Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı*, IV, 8/46, Ankara s. 33-48
- KAFESOĞLU, İbrahim (1954), "Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk'ün Eseri Siyasetnâme ve Türkçe Tercümesi", İstanbul: *İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Mecmuası*, XI, s. 231-256
- KAFESOĞLU, İbrahim "Nizam-ül-Mülk", *İA*, IX, s. 329-333
- KAFESOĞLU, İbrahim (1980), *Kutad-gu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KAFESOĞLU, İbrahim (2014), *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul: Ötügen Neşriyat
- KARA, Seyfullah (2007), *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- KARA, Seyfullah (2006), *Selçuklular'ın Dini Serüveni: Türkiye'nin Dini Yapısının Tarihsel Arka Planı*, İstanbul: Şema Yayınevi.
- KLAUSNER, Carla L., *The Seljuk Vizirate a Study of Civil Administration 1055-1199*, Harvard University Press, Cambridge - Massachusetts 1973; *Divânsâlârî Ahd-i Selcûkî (Vezâret der Ahd-i Selcûkî)*, trc. Ya'kûb Âjend, Müesses-e-i İntişârât-i Emîr Kebîr, Tehrân 1363
- KÖYMEN, Mehmed Altay "Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk ve Tarihî Rolü", *Millî Kültür*, I/5, Ankara 1977, s. 9-16; *Türkler*, V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 265-270
- KÖYMEN, Mehmed Altay "Tuğrul Bey", *İA*, XII/II, s. 25-41
- KÖYMEN, Mehmed Altay (2001), *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alparlan ve Zamani*, III, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KÖYMEN, Mehmed Altay (1991), *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi İkinci İmparatorluk Devri*, V, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KÖYMEN, Mehmed Altay (1976), *Tuğrul Bey ve Zamani*, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KUCUR, Sadi Süleyman (2002), "Nizâmü'l-mülk'ün Siyaset-Nâme'sine Selçuklu Devlet Teşkilâtı Açısından Bir Bakış: Emîr-i Hares ve Emîr-i Dâd Örneği", *Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türklük Araştırmaları Dergisi*, Prof. Dr. Coşkun Alptekin'e Armağan, Osmanlı Öncesi Batı Asya'da Türk Varlığı, 12, İstanbul s. 41-72
- KURPALİDİS, Georgiy Mihayloviç (2007), *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, trc. İlyas Kamalov, İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- Nizâmü'l-Mülk, Ebû Alî el-Hasan b. Alî b. İshâk et-Tûsî (485/1092), *Siyâset-Nâme yâ Siyerü'l-Mülûk*, nşr. Seyyid Abdurrahim Halhâlî, Tehrân 1310; *Siyâset-Nâme yâ Siyerü'l-Mülûk*, nşr. Murtaşâ Müderrisî Çehârdihî, Tehrân 1334¹, 1344²; *Siyâset Nâme*, Kitâbfurûşî-yi Tûrî, nşr. Mîrzâ Muhammed Kazvînî, Tehrân 1334; *Bergüzide-yi Siyâsetnâme (Siyerü'l-Mülûk)*, nşr. Ca'fer Şî'âr, Şâhkârâ-yi Edebiyât-i Fârsî, Tehrân 1352; *Siaset Namêh Traité de Gouvernement: Composé Pour le Sultan Melik-Châh par le Vizir Nizam oul-Moulk*, nşr. Charles Schefer, Ernest Leroux, Paris 1893; *Traité de Gouvernement: Siyaset-Name, Composé Pour le Sultan Melik-Châh par le Vizir Nizam oul-Moulk*, trc. Charles Schefer, nşr. Jean Poul Roux, Éditions Sinbad, Paris 1984; *Siaset-Namê: Kniga o Pravlenii Vazira XI Stoletia Nizam al-Mulk'a*, not. – trc. Boris Nikolaevich Zakhoder, Akademiia Nauk, Moskova – Leningrad 1949; *Siyâsatnâme: Gedanken und Geschichten*, trc. Karl Emil Schabinger – Freiherr von Schowinger, Verlag Karl Alber Freiburg, München 1960; *The Book of Government or Rules for Kings: The Siyâsat-nama or Siyar al-Mulûk of Nizâm al-Mulk*, trc. Hubert Darke, Yale

- University Press, New Haven 1960; *Siyâset-Nâme (Siyerü'l-Mülûk)*, nşr. - trc. KÖYMEN, Mehmet Altay Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999; *Siyasetname*, trc.
- ÇAVDAROĞLU, Mehmed Şerif (1954), İstanbul Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, İstanbul: İdare Hukuku ve İdare İlimleri Enstitüsü Yayınları, Sermet Matbaası, *Siyasetnâme (Siyerü'l-Mülûk)*, trc.
- BAYBURTLUGİL, Nurettin (1995), İstanbul: Dergâh Yayınları, *Siyasetname*, trc.
- AYAR, Mehmet Taha (2010), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- OCAK, Ahmet (2002), *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları.
- ORKUN, Hüseyin Namık (1994), *Eski Türk Yazıtları*, I-IV, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Kündürî", (2002), *DİA*, 26, Ankara, s. 554-555
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, "Nizâmülmülk", (2007), *DİA*, 33, İstanbul, s. 194-196
- ÖZDEN, Hilmi (2007), *Kutadgu Bilig'de Ahlâk Kavramı ve Tıp Etiğine Etkisi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- PALABIYIK, Muhammed Hanefi (2002), "Yeni Bir Türk İslam Devleti Modeli Olarak Gazneliler", *Türkler*, IV, , Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 509-521
- PALABIYIK, Muhammed Hanefi (2002), *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler, Devlet ve Saray Teşkilatı*, Ankara: Araştırma Yayınları.
- SUBAŞI Uzun, Leylâ (1995), *Orhon Yazıtlarının Metindibilimsel Yapısı*, Ankara: Simurg Yayınevi.
- ŞEKER, Fatih M. (2011), *Türk Düşünce Tarihi Açısından Kutadgu Bilig*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- ŞEMSEDDİN Sami (2013), *Orhun Abideleri*, nşr. Gıyasettin Aytaş, Ankara: Akçağ Yayınları.
- TANERİ, Aydın (1970), "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik", Ankara: Ankara: Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, V /8-9, s. 75-188
- TANERİ, Aydın (1977), "Selçuklu - Osmanlı Çizgisinde Harezşahlar Vezâreti", İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, IV/7-8, s. 17-54
- TEKİN, Talât (2006), *Orhun Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TURAN, Osman (1999), *Selçuklular Tarihi ve Türk - İslam Medeniyeti*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- THOMSEN, Vilhelm (2011), *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, trc. - nşr. Vedat Köken, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1988), *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal: Büyük Selçukiler, Anadolu Selçukileri, Anadolu Beylikleri, İlhaniler, Karakoyunlu ve Akkoyunlularla Memlûlerdeki Devlet Teşkilatına Bir Bakış*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- YUSUF HAS HACİP, (1999), *Kutadgu Bilig I: Metin*, nşr. Reşid Rahmeti Arat, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, *Hâcib Böyle Dedi: Kutadgu Bilig'den Seçmeler*, nşr.
- YAVUZ, Kemal Mostar (2012), İstanbul *Kutadgu Bilig*, nşr.
- ÇAĞBAYIR, Yaşar (2003), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, *Mutluluk Bilgisi (Kutadgu Bilig)*, nşr.
- DEVELİ, Hayati (2006), İstanbul: Alkım Yayınevi.